

BAŞLANGIÇTAN GÜNÜMÜZE TÜRKLERDE KADIN VE KADIN EĞİTİMİ

YRD. DOÇ. DR. LATİFE KIRBAŞOĞLU KILIÇ*

Özet

Toplumunu meydana getiren en küçük birlik olan ailenin önemli ögesi kadındır. Başlangıçtan günümüze çeşitli toplumlarda farklı algılanan kadın, Türk dünyasında yüksek bir değer bulmuştur.

Türk kadınlığı en güçlü dönemini İslamiyet'ten önce yaşamış, yüksek düzeyde eğitimi gerektiren görevler üstlenir. İslamiyet'in kabulünden sonra Arap, Fars, İstanbul'un fethiyle de Bizans saray geleneği kadını ikinci plana düşürür. Türk kadınının Tanzimatla yeniden değeri fark edilir, önce eğitim alanında imkânlar sağlanır. İkinci Meşrutiyet yılları ile Türk kadını tekrar eski değerini bulur, kadın hukuku ve kadın eğitimi için büyük hamleler yapılır.

Cumhuriyet dönemi hem Meşrutiyet yıllarındaki kazanımlarıyla hem Kurtuluş Savaşındaki yararlılıklarıyla hem de Atatürk'ün kadına verdiği büyük değerle Türk kadını her bakımdan yükselir. Bütün bu iyileştirmelere günümüzde bir de AB kriterleri ve bu yolda atılan adımlar eklenince bu yükseliş devam etmektedir.

* Atatürk Üniversitesi Kazım Karabekir Eğitim Fakültesi Türkçe Eğitimi Bölümü Öğretim üyesi.

“Doğan kız çocuklarını öldürmek eski Araplarda olduğu gibi eski Romalılarda ve eski Yunanlılarda da vardı. Ruslar 17. asra Deli Petro zamanına kadar bu kötü âdeti muhafaza etmişlerdir.”

Giriş

Kadını biyolojik bir varlık, insan cinsinin bir şubesi olarak tanımlamak, öncelikle sosyal bir kurum olan aileyi reddetmek anlamına gelir. Sosyoloji aileyi “nüfusu yenileme, millî kültürü taşıma, çocukları sosyalleştirme, ekonomik, biyolojik ve psikolojik tatmin fonksiyonlarının yerine getirildiği kurum” (Erkal 1998: 94) diye tanımlar.

Bu tanım, ailenin toplumun sürekliliği için vazgeçilmez bir kurum olduğunu gösterir. Millettin ve devletin çekirdeği gözüyle bakıldığında, milletlerin yükselmesi ve çökmesinde ailenin önemi anlaşılacaktır. Ziya Gökalp da aileyi toplumun küçük bir modeli olarak görür. “Bir bütün olarak sosyal realitenin ailevî, siyâsî ve meslekî zümrelerden meydana geldiğini” (Ziya Gökalp. 1976: 86) kabul eden Gökalp’a göre ailenin temelinde ve devamlılığında kadın ve kadının

eğitimi vardır. Eski Türklerde aile, hem ilk toplumsal kurumdur hem de toplum yapısının çekirdeğidir. Kan akrabalığına dayanan küçük bir kurumdur hem de toplum yapısının çekirdeğidir. Kan akrabalığına dayanan bu küçük ailelerde dıştan evlenme hâkimdir. (Türkdoğan 1996: 94)

Şemsettin Sami de kadınların yeryüzü ahalisinin yarısı olduklarını, “kadın olmalarından kaynaklanan önemden başka erkekleri yetiştiren, insan topluluğunu terbiye eden ve biçimlendiren oldukları için önemlerinin de pek çok” olması gerektiğini söyler. (Ş. Sâmi 1996: 11) Yine Şemsettin Sami’ye göre kadın “insan topluluğunun esası, genel ahlakın temel direği –aile denilen ve insanı canavarlıktan çıkarıp uygar bir duruma sokan- kutsal bağın düğümü, insanlığın bir bahçesidir.” (Şemsettin Sâmi 1996: 13)

Ancak tarihte kadın farklı milletlerde farklı algılanmış, farklı muameleler görmüştür. Eski Yunan, Hint, Çin, Fenike, Babil, Moğol, Arap ve Fars toplumlarında kadına değer verilmediği, çok evliliğin olduğu, ataerkil ailelerde aile mirası ve yönetiminin babadan oğla geçtiği, kız çocuklarına ve kadınlara hiç söz hakkı tanınmadığı tarihi belgelerle ve edebiyata ait malzeme ile günümüze gelmiştir. “Doğan kız çocuklarını öldürmek eski Araplarda olduğu gibi eski Romalılarda ve eski Yunanlılarda da vardı. Ruslar 17. asra Deli Petro zamanına kadar bu kötü âdeti muhafaza etmişlerdir.” (Ergin 1977: 1879) Avrupa’da da tarih içinde kadına verilen değer aşağı düzeydedir. (Ergin. 1997: 1879-1893)

İslamiyet Öncesi Dönem

Eski Türklerde kadının yeri bu toplumlardan çok farklı ve onların çok üzerinde idi. Bu farkı görebilmek için öncelikle eski Türk aile yapısına bakmak gerekir. Eski Türk ailesi, pedersâhi değil, babanın eşi ve çocukları üzerinde yalnız demokratik bir velâyetinin olduğu “pederî” ailedir. Eski Türklerde bu aile, günümüzün çekirdek aile tipine uygun olarak kurulur, gelin veya güvey ailesiyle değil, onlar için yapılan ayrı beyaz bir çadırda otururlardı. (Gökâl 1976: 156) Hatta Oğuz Kağan “ efsanesinde görülen aile düzeni daha çok ‘Baba ailesi’ ile ilgili idi.” (Ögel 1971: 68)

Ziya Gökâl eski Türklerin hem demokrat hem de feminist olduklarını söyler. (Gökâl 1976: 156) Göktanrıcılık döneminde kadın ve erkek eşittir. Her işe ait toplantıda kadın ve erkeğin beraber bulunması şarttı. Tarih, Türk hakanlarının bir elçiyi tek başına huzura kabul etmediğini, devleti ilgilendiren bütün işlerde hatunun da mutlaka hakanla beraber, onunla yan yana oturduğunu bildirmektedir.

Milletlerin millî tefekkürlerinin ilk ve gerçek ürünleri olan destan ve efsaneler onların saf ve bozulmamış kültür değerlerini taşır. Türk destan ve efsanelerinde de kadın daima en yüksek mevkide, ilâhi bir mertebede buluruz. Türk muhayyilesinde kadın, çoğu zaman insan değil, karanlıkların aydınlatan bir ışık huzmesi, erişilmesi, dokunulması, koklanması, kısacası beş duyu ile kavranması mümkün olmayan ilâhî nîr nur huzmesi, iyiliği, yiğitliği, telkin eden bir melek olarak tasavvur eder. (Sevinç 1987: 11)

Yaratılış Destanından Tanrı Kayra Han’a yaratma ilhamını veren Ak Ana ışıktan bir kadın hayalidir. Tanrı Kayra Han’ın Ak Ana için yarattığı gökyüzünün 17. Katı da bir ışık âlemdir. (Banarlı 1976:) Oğuz Kağan Destanı’nda Oğuz’un ilk karısı gökten inen mavi bir ışıktan, ikinci karısı kutsal bir ağaçtan doğmuş kutsal kadınlardır. Yakut Türklerine ait bir efsanede de Ak Oğlan, bir ağacın içinden çıkan nurdan bir kadın tarafından emzirilir. (Ögel 1971: 95)

Türk destanlarında kadın, çoğu ışıktan doğan, gökten inen, ışıktan çocuklar doğuran bir melek gibi tasvir edilirken, destanî hayata karıştıktan sonra da erkeğini zor durumdan kurtaran bir kurtarıcı, erkeğin tamamlayıcısı olarak yerini alır.

Görülüyor ki Türk muhayyilesi kadına doğuşu veya doğurduğu çocuklar sebebiyle bir kutsallık izafe etmiş, onu Tanrıya bile yaratma ilhamı veren bir mertebeye oturtmuştur. Bu destan ve efsanelerinde kadın “ Türk töresinin, Türk tefekkürünün ve çağımıza kadar gelen Türk namus ve ahlak telakkisinin şaşmaz ve yanılmaz bir sembolü.” (Sevinç 1987: 11) olmuştur.

Aynı dönemlerde meydana geldiği düşünülen Grek mitolojisinde ise meselâ Athena büyük tanrı Zeus’un hem karısı, hem kız kardeşidir. Bu eski Yunan’da bir erkeğin kız kardeşiyle evlenmesini mubah sayan, tanrı ile tanrıça arasında meydana geldiği için de teşvik edici bir düşünce tarzının varlığını gösterir. Bu efsanelerde kadınlar, birtakım hilelerin, entrikaların hem mimarı, hem de neredeyse bütün destanlar boyunca gayr-i meşru ilişkilerin başrol oyuncusu konumundadırlar.

Hatunlarına
“körklüm”
(güzelim) diye
hitap eden
Türk destan
kahramanları,
eşlerine saygılı
davranıyor,
sevgi gösteriyor
ve çoğu kez
kadınlarının
tavsiyelerine
göre hareket
ediyorlardı.

Türk mitolojisinde ise kahramanların hatunları Tanrı tarafından gönderilen, sosyolojinin de kabul ettiği yüksek değerlere sahip kutsal kadınlardır. Eski Türk anlayışına göre hakanla hatun, gök ve yerin evlatlarıdır. Kadına verilen değer, ona lââyık görülen göğün on yedinci veya yedinci gibi erişilmez en üst katlarıyla ölçülebilir. Elbette bu mevkiye layık görülen bir varlığın horlanması, tahkir edilmesi mümkün değildir.

Hatunlarına “körklüm” (güzelim) diye hitap eden Türk destan kahramanları, eşlerine saygılı davranıyor, sevgi gösteriyor ve çoğu kez kadınlarının tavsiyelerine göre hareket ediyorlardı. Tavsiyelerin kurtarıcı, geliştirici, doğru tavsiyeler olduğu destanlar okununca anlaşılacaktır. Altay destanlarını örnek gösterecek olursak, bu destanlarda kahramanlar eşlerinin veya kız kardeşlerinin sadakat ve gayreti sayesinde ölüm ve felâketten kurtulurlar. (Sevinç 1987: 18)

Dede Korkut hikâyelerinden Deli Dumrul'da da babası, anası değil karısı Deli Dumrul'un canına karşılık kendi canını vermiş, “adı görklü Tanrı”dan kendine ve kocasına uzun ömürler bahşedilmiştir. Sadece Deli Dumrul'da değil, bütün Türk destanlarında tek kadınla evlilik ve karı koca arasında sarsılmaz bir saygı, sevgi ve sadakat sergilenmiştir.

Destanlara Türk kızlarının, Türk kadınlarının kahramanlığı, hatta erkeklerle ava çıktıkları, at koşturdukları, güreştikleri, düşmanla savaştıkları anlatılır. Bu döneme kadar kadınlarla erkekler arasında kaç-göç olmadığı, evlenmek isteyen gençlerin birbirlerini gördükten, hatta kendi aralarında ok atıcılık, güreş gibi müsabakalardan sonra karar verdikleri destanlardan ve gezginlerin hatıralarından günümüze aktarılan hayat tezahürleridir.

Türk destan ve efsanelerinde kadının sosyal statüsü yüksektir. Kadın ve erkek arasında dengeye dayalı bir eşitlik, günümüzün çağdaş anlayışına uygun evlenme, tek eşle evlilik, kusuru bile paylaşma vardır ki bu da bir tür Türk feminizmi anlamına gelir. (Gökâl 1976:...)

Eski Türklerde gerçek hayatta da kadın, erkeğin her türlü faaliyetine katılır evde, savaşta, ziyafetlerde; dinî, siyasi, bedî, ekonomik sahalarda erkeklerle beraber olurdu. Kadın erkek ayrımı yapılmadığı ve kadın erkeğin tamamlayıcısı olarak kabul edildiği için kadınsız hiçbir iş görülmezdi. (Ziya Gökâl 1976:...)

Hükümdar emirnameleri yalnız “Hakan buyuruyor ki!” ifadesiyle başlamışsa kabul edilmezdi, yabancı devletlerin elçileri yalnız hakanın huzuruna çıkamaz,

elçilerin kabulünde hatunun da hakanla beraber olması gerekirdi. (Gökalp,1976: 211) Kabul törenlerinde, ziyafetlerde, şölenlerde hatun hakanın solunda oturur, siyasi, idari konulardaki görüşmeleri dinler, düşüncesini söyler; hatta savaş meclislerine katılırdı. Meselâ, bir elçilik heyetiyle Attila'nın huzuruna çıkan Grek tarihçisi Priskos, Attila'nın hatunu Arıkan'ın ayrı bir sarayı, mabeyincisi ve kendine ait gelirleri olduğunu, Attila'ya giden Doğu Roma elçilerinin Attila'nın huzuruna çıkmadan Arıkan Hatun tarafından kabul edildiğini anlatır. (Gökalp 1976:...)

Bahaeddin Ögel de Türk Kültürünün Gelişme Çağları adlı eserinde Büyük Hun İmparatorluğu adına Çin ile ilk barış antlaşmasını Mete'nin hatunun imzaladığını yazar. (Ögel 1971: 32)

Kadınlarının yüksek düzeyde siyasî, idarî faaliyetlere katılması, yabancı heyetleri kabul ederek onlarla çeşitli konuları görüşmesi, antlaşmalar imzalaması, ziyafetler tertip etmesi, bunları vakar ve haysiyetle yürütmesi, bu kadınların aldıkları eğitimin yüksekliğini gösterir.

Eski çağlarda eğitim daha çok yönetenlere ve yüksek zümre fertlerinin yaşantılarını devam ettirme kazanımları çerçevesinde kendiliğinden veya bugünkü anlamda olmasa da “formel” denilebilecek bir tarzda verildiği bilinmektedir. Ancak günümüze eski Türklerdeki eğitimin nasıl yapıldığına dair yeterli bilgi aktarılamamıştır. Yüksek siyasi becerilere sahip yönetici kadınların bu eğitimlerini nasıl gerçekleştirdikleri de Türk tarihinin bilinmezleri arasındadır.

İslami Dönem

Türk kadınının bu sosyal statüsü İslamiyet'in kabulünden sonra bir müddet devam eder. Eski eserlerde Türk hakanlarının yine eskiden olduğu gibi devlet işlerini hatunlarla müzakere edip, onların fikirlerini üstün tuttıkları, kadınların Oğuz elinde uzum yıllar devlet idare ettikleri tarihe ait kaynaklarda yer alır. (Turan 1969: 130)

Marko Polo, Timur'u ziyaret eden bir İspanyol elçilik heyetinin başkanı olan Klaviyo ve İbn-i Batuta'nın seyahetnamelerinde de İslami dönemde devleti kocası hükümdarla birlikte idare eden kadınlardan örnekler verilir.

Sadece eski Türklerde değil, 18. yüzyıla ait Madam Montagu'nun mektuplarında da, Türk kadınlarının Avrupa'dakilerden daha hür oldukları anlatılır.

İslamiyet'in kabulüyle Arap, Fars kültürü, İstanbul'un fethiyle Bizans saray geleneği kadını, zamanla örtününün ve kafesin arkasına, dolayısıyla sosyal hayatın gerisine itmiş, bu da kadını bir kimlik, bir kişilik olarak ikinci plana düşürmüştür.

İslami Türk edebiyatının ilk eserlerinden biri olan Kutadgu Bilig'de, kadın ve kadın eğitimi konusunda Arap kültürü etkisi açıkça görülür. Yusuf Has Hacıp, “Kız çocuk dünyaya getirmeye gayret etmemeli, ama şayet doğacak olursa öldürülmesi daha isabetli olur.” diyecek kadar ileri gider. Yusuf Has Hacıp yine bu eserinde kocaların kanlarını dışarıya bırakmamalarını, evinden uzaklaşan kadının mutlaka

Mevlâna,
“Kadınlar akıl ve
gönül sahiplerine
göre pek üstün
sayılırlar,
cahillere göre
değil, Kadın tanrı
nurudur, sevgili
değil. Yaratıcıdır,
yaratılmış değil”
der

yolunu şaşırtdığını, bütün kadınların sadakatsiz olduğunu, birçok erkeğin hayatını kadınların bozduğunu söyler. (Hüseyin Akyüz 2002: 194-195)

Buna karşılık Mevlâna, “Kadınlar akıl ve gönül sahiplerine göre pek üstün sayılırlar, cahillere göre değil, Kadın tanrı nurudur, sevgili değil. Yaratıcıdır, yaratılmış değil” der (Doğramacı 1989: 8).

Arap ve Fars geleneklerinin kadın hayatına olumsuz etkilerinin islami zannedilmesi birçok düşünürü rahatsız etmiştir. Şemsettin Sami de Kadınlar isimli eserinde “Dinin emir ve yasaklarından olmayarak adetlerden ve suistimallerden ibaret olan münasebetsiz ve zararlı durumlardan” İslam milletleri ilerledikçe ve uygarlaştıkça vazgeçileceğini, belirtir. (Ş. Sâmi1996: 29)

“Bilenlerle bilmeyenler hiç bir olur mu.” ayeti, “İlim kadın erkek her Müslüman’a farzdır.” “Kim ki üç tane kız çocuğu yetiştirip güzel terbiye eder ve onlara iyilikte bulunursa onun için cennet vardır.” , gibi hadisler kadınların da erkekler kadar eğitilmesinin lüzumunu belirtmesine rağmen Arap Cahiliye Devri gelenekleri Müslüman ülkelerde kadına değer verilmemesinin önemli sebepleri sayılmaktadır.

Kadınları, insan topluluğunun esası kabul eden; uygarlığın gelişmesinin, insan topluluğunun mutluluğunun kadınların terbiyesine bağlı olduğuna inanan Türk kültürü, kadınları eğitmeden, yalnız erkekleri terbiyeye çalışmanın boş bir emek olduğunu bilir. Asırlar sonra Atatürk de, erkekteki fizikî kudretin fazlalığına karşılık kadının erkek kadar, hatta erkeklerden daha fazla kültürlü olması gerektiğini söyler. (Koçer 1975: 61)

Selçuklulardan itibaren Türk kadını örtünmeye başladı ve feodal siyasi bünye, onların eski gelenekten gelen rollerine son vermiştir. Şehir kültüründe, sarayda ikinci plana kafes arkasına itilmesine karşılık kasaba, köy hayatında kadın, asırlarca kaç göç olmadan etkin hayatına devam etmiştir.

Selçuklu döneminde Anadolu’da birçok türbe, medrese, hastaneler kadınlar tarafından yapılmış ve günümüze kendi adlarıyla ulaşmıştır. İran’da Kirman şehrinde Kutluğ Türkün Hastanesi (1271 – 1281) bu Türk kadınının adını taşır. (İnan 1975: 38) Bu kadınlar hükümdar ailesinden kadınlardır. Ayrıca Tuğrul Bey’in eşi Altun Can Hatun, Alp Arslan’ın kardeşi Gevher Hatun, Melikşâh’ın eşi Kıpçak Kadir Han’ın kızı olan Terken Hatun gibi devlet idare eden, orduların başında savaşa gidip kazanan kadınların sadece bilgili, kültürlü oldukları değil yüksek siyasî ve askerî becerilere de sahip olduklarını söylemek kehanet olmaz. (İnan 1975: 38-41)

Osmanlı'nın kuruluş ve yükselme döneminde kadınlar eğitimde önemli roller oynamışlar, medreseler dışında da birçok eğitim kurumu kadınlar tarafından kurulup, her yönüyle donatılmıştır. Hatta camiye bağlı ilkokulların kadınların buluşu olduğu, okul açmaya gücü yetmeyen kadınların bazı fakir çocukların eğitimini yüklediği konu ile ilgili hemen her eserde rastlanan bir bilgidir.

Osmanlı döneminde kadının sosyal durumu eski Türk törelerine göre gittikçe gerilemiş, "Osmanlıların ilk devirlerinde büyük şehirlerde medreseler ve tarikatların tesiriyle nispeten kadına da dinî inanışlara göre sosyal hayatta bir yer tanınmış ise de bu durum zamanla değişmiş ve kadın şehirlerde tamamen ayrı bir hayat düzenine alıştırmak istenmiştir. (İnan 1975: 57)

İslam hukuku kadına tam serbesiyet tanımış, mal ayrılığı, malını istediği gibi kullanma hakkı vermiş olmasına rağmen uygulamada kocanın vesayeti, mirasta erkek kardeştan daha az hisse, evlenme ve boşanmada aile büyüklerinin veya kocanın kararı kadını bağımlı bir hayat içine sürüklemiştir.

Bu şehir ve kasabalarda yaşayan kapalı kadının sosyal hayatı, akrabaları, komşuları, tanıdık ve ahabları arasında daha çok ev toplantıları, nadiren ailece yapılan kır gezintileri ile sınırlıdır. Kadının sosyal hayatında nikâh düşmeyenlerin dışında erkek yoktur. Bu sebeple ev mimarisinde de erkeklerle selamlık, kadınlara harem denilen ayrı yerler ayrılmıştır. Yine de kadın bu sınırlı sosyal hayatını kocasının gelir ve statü durumuna göre en şaşalı yaşardı. Lady Montagu'nun 1717-1718 tarihleri arasında yazdığı 43 mektuptan oluşan "Şark Mektupları"nda Osmanlı kadınının kapalı sosyal hayatı anlatılır.

Kadın eğitiminin devletin desteği ve denetiminde bulunmaması, kadınların eğitim gördüğü kurumların olmaması eğitimin kapalı ve sistemsiz yapılması sonucunu doğurur. Bu informal eğitimde kız çocukları evlerinde dini vecibelerini yerine getirecek kadar dini bilgiler, geleneksel kadını yaşatması için annelerinden, evdeki kadınlardan ev işleri, el işleri bakımından eğitilir; kabiliyeti olanlara ayrıca hafızlık eğitimi verilir, konaklarda birtakım divanları, halk hikâyelerini okuyacak kadar da okuma yazma öğretilirdi.

Bu yaklaşım kadınların fikri hayatlarını da sınırlamış, bu alanda saraylarda padişah eşleri, valide sultanlar dışında etkili kadın ismi tarihe geçmemiştir. Divan tarzında eser veren Zeynep Hatun, Ayşe Hubba Kadın, Tuti Hatun gibi bazı kadın şairler de bu edebî tarzın dışına çıkmamışlardır. (İnan 1975: 75)

Kentlerdeki kapalı ve edilgen yaşam biçimine karşılık kırsal kesimde köylü ve kasabalı kadın, evinde ve tarlada erkeği ile üretici olarak sosyal hayatta daha aktif ve verimli olmuştur.

Gerileme devrinde bütün kurumlarda olduğu gibi eğitim konusunda da gerileme ve bir içe kapanma başlamıştır. Özellikle artarak devam eden "İran ve Yunan medeniyetlerinin tesiriyle, kadınlar gittikçe esarete düşmüş, hukukça aşağı bir dereceye inmişlerdir". (Ziya Gökalp 1976: 163)

Özellikle artarak devam eden “İran ve Yunan medeniyetlerinin tesiriyle, kadınlar gittikçe esarete düşmüş, hukukça aşağı bir dereceye inmişlerdir.”

Bazı Osmanlı fermanları Türk kadınlarının kıyafetleri, gezip dolaşmaları ile ilgili; erkeklerle beraber sandala binmemeleri, kaynakçı dükkanlarına girmemeleri, ince kumaştan ferace giymemeleri, ezan saatinden sonra dışarıda kalmamaları gibi tuhaf sayılabilecek hükümler taşımaktadır. (İnan 1975: 84)

Batılılaşma Dönemi

Türk kültür hayatının İslamiyet’ten sonra diğer bir önemli dönüm noktası da Batılılaşmadır. Batılılaşmayı, Türkiye’deki sosyal ve siyasal hareketlilik bakımından Tanzimat yılları, II. Meşrutiyet sonrası ve Cumhuriyet dönemi olmak üzere üç döneme ayırmak isabetli olacaktır.

Tanzimat Yılları

18. yy’dan başlayıp, 1839’da Tanzimat Fermanı’yla resmileşen Batılılaşma sürecinde, birçok alanda olduğu gibi kadın, özellikle kadın eğitimi yeniden gözden geçirilir. Zaten “Osmanlı cemiyetinde kadının bir problem olarak ortaya çıkışı da Tanzimat’la başlar.” (Okay 1991: 168) Eğitim ağırlıklı olmakla birlikte hukuk alanında da gelişmeler görülür. 1847’de İrade-i Seniye ile kız ve erkek çocuklara eşit miras hakkının getirilmesi, 1856’da köle ve cariye alınıp satılmasının yasaklanması, 1858 Arazi Kanunnamesiyle miras yoluyla mülkiyet hakkının tanınması, 1871’de çıkarılan Mecelle ile evlilik sözleşmesinin resmi yapılması, zorla evlendirmenin önüne geçilmesi, 1876’da yayınlanan Kanun-i Esasi gibi çoğu gerçekleşmeyen hukuksal düzenlemeler Türk toplumunda kadının statüsü açısından önemlidir.

Tanzimat’ın ilanından sonra erkeklerin yanında kadınların da eğitimine önem verilmesi ve bu konuda örgütlenmeye gidilmesi zarureti ortaya çıkmış, önce İstanbul’da olmak üzere 1858’de kız rüştiyeleri açılmaya başlamıştır. Bu okullarda kızların yeni ve modern bir sistemle eğitimleri amaçlanmıştır. Yetim kızlar için ordunun giyim ihtiyacını karşılamak üzere açılan İslahane’ler de kadınlar için birer eğitim kurumu sayılmıştı. (Koçer 1997: 98) 1843’te Tıbbiye Mektebi bünyesinde kadınlara ebelik eğitimi verilmesi mesleki eğitim açısından önemli bir gelişmedir.

1869’da yayınlanan Maarif-i Umumiye Nizamnamesi ile kızların eğitimine ilk kez yasal zorunluluk getirilmiş, bu okullara öğretmen yetiştirmek için öğretmen okulu açılması, daha önce de varolan rüştiyelerin sayıca artırılması kararlaştırılır. 1876 da ilan edilen Kanun-ı Esasi ile temel haklar düzenlenirken ilköğretim kız ve erkekler için zorunlu hale getirilir. (www.die.gov.tr)

Hatta bu nizamnameye göre “bir mahalle veya köyde bir cemaate mahsus iki sıbyan mektebi varsa ve o yerde kız sıbyan mektebi açılmasında bir sakınca mevcut değilse o iki sıbyan mektebinden biri kızlara ayrılır ve kız sıbyan mektebi haline sokulur.... Bu sıbyan mekteplerinin bütün hocaları ile dikiş ustaları kadın olacaktır. Fakat yeteri derecede ehil öğretmenler yetiştirilinceye kadar yaşlı ve terbiyeli, iyi ahlak sahibi olduğu tecrübeyle öğrenilmiş hocalar kız sıbyan mektebinde hocalık yapabilecektir.” (Koçer 1975: 94) Sadece sıbyan okullarının değil kız rüştiyelerinin de öğretmenlerinin kadın olması gerekmektedir. İhtiyaç duyulduğunda yeteri kadar kadın öğretmen yetiştirilinceye kadar sıbyan okullarında olduğu gibi yaşlı ve bilgili ahlak sahibi erkek öğretmenler de ders verebilecektir.

Kız okullarına kadın öğretmenler yetiştirmek gayesiyle 26 Nisan 1870’te kurulan Darülmuallimat Mektebi Türk kadınının eğitimi bakımından önemli aşamalardan biridir.

Bu dönemde yeni fikirlere rağmen çocukların iyi yetiştirilmesi için kızların, kadınların eğitimden geçirilmesi anlayışı hâkimdir. Darülmuallimat’ta bile, Dini Bilgiler, Türkçe Okuma, Arapça, Farsça, Osmanlı Lisanı ve İmla, Resim, Tarih-i Osmanî, Coğrafya hatta makine gibi derslerin yanında Elişi gibi kadınlara mahsus dersler de okutulmaktaydı. 1897’de Usul-i Talim ve Terbiye dersinin konulması ise önemli bir değişiklik olarak kabul edilir. (Kurnaz 1997: 48)

Darülmuallimat, II. Meşrutiyet’e kadar sıbyan ve rüştiye mekteplerinden başka bunlara denk kız okullarına öğretmen yetiştiren tek kurumdur. Burslu öğrencilerin öğretmenlik yapmaları mecburi iken, burs almadan okuyanlar öğretmenlik yapıp yapmamakta serbesttiler. Öğretmenlik yapsın yapmasın bu okul aydın kadınların sayıca çoğalmasına katkıda bulunmuş, kadın öğretmenlerin görev yapması da rüştiyelerdeki kız öğrenci sayısının artmasını sağlamıştır.

Böylece Tanzimat dönemi kadınlara resmi eğitim verilmesinin başlangıcı olmuştur. Bu dönemde rüştiyelerle başlatılan, Darülmuallimat’la devam eden kadın eğitiminin olumlu sonuçları ise II. Meşrutiyet döneminde alınacaktır.

1869’da yayına başlayan Terakki-i Muhadderat da kadın konusunda yazılar yayımlayan bir dergi olarak dikkati çeker. Gazetelerde de kadınların eğitilmesi, kızlar için okulların açılması, kadın erkek eşitliği, tek kadınla evliliğin üstünlüğü gibi konularda yazılar yayımlanır, hanımların gönderdiği mektuplara yer verilir. (www.die.gov.tr-2000)

Kız okullarına kadın öğretmenler yetiştirmek gayesiyle 26 Nisan 1870’te kurulan Darülmuallimat Mektebi Türk kadınının eğitimi bakımından önemli aşamalardan biridir.

İnsanîyet, Şükûfe-zâr, Parça Bohçası, Hanımlara Mahsus Gazete, Kadınlar Dünyası, Hanımlar Alemi diğer kadın gazete ve dergilerdendir. Bu dönemdeki yayınlar, kadınları özellikle iyi bir anne, iyi bir eş olma yolunda eğitmek, seviyesini yükseltmek gayesini güderken, bugünkü anlamda olmasa bile kadınların haklarını savunmak da istemişlerdir. (İnan 1975, 75-99)

Türk tarihinde birçok sosyal değişimde olduğu gibi, kadın meselesinde de tabanda, yani kadından gelen önemli bir hareket görülmez. Önce devleti idare edenler; Fuat Paşa, Münif Paşa, Cevdet Paşa'lar aile hukukunda, evlenme ile ilgili problemleri gidermek istemişler; aydınlar; Namık Kemal, Şinasi; Ahmet Mithat Efendi, Şemsettin Sami'ler kadının toplumdaki yüksek yerini belirlemiş, bu yerde olması gerektiğini savunmuşlardır. İşte bu ve benzeri çalışmalardan sonra kadın kendisi için mücadele gereğinin farkına varmıştır.

Yakın tarihimizin önemli siyasi ve sosyal olaylarının yaşandığı dönem, II. Meşrutiyet'in ilanı ile başlar. İktidara gelen İttihat ve Terakki hükûmeti, savundukları görüşler doğrultusunda kadınlarla ilgili çalışmaları destekler. Böylece Türk kadınının yeri daha da yükselmeye, hatta siyasi ortama kaymaya başlar. Bu dönemde Türk kızlarının eğitimi konusunda hızlı adımlar atılır, değişim ve gelişim hızı yaşanır.

II. Meşrutiyet Sonrası

Meşrutiyetin ilk yıllarında da kızların eğitiminde, aileye saadet getirebilecek iyi bir eş, iyi bir anne olmalarına yönelik programlar dikkati çekmektedir. Hatta onları iyi bir ev hanımı yapacak seyyar kadınlık mektepleri kurulması düşüncesinde olanlar bile olmuştur.

Kızların eğitimi üzerinde yapılan tartışmaların bir kısmı erkeklerle eşit program ve karma eğitim üzerinedir. Kızların sultanilere gidebileceğini, daha yükseğine ihtiyaçları olmayacağını savunanların yanında, İslamcı görüşe mensup olmasına rağmen Musa Kâzım gibi, kızların yüksek öğrenim görmesi taraftarı olanlar da bulunur.

Bu dönemde iptidai mekteplerle rüştiyelerde Meşrutiyet öncesine göre fazla bir değişiklik olmaz. Manastır'daki Özel Kız İdadisi ve İstanbul'daki üç karma idadiye ilave olarak İstanbul'da ilk resmi Kız İdadisi açılır. 1870'ten itibaren açılan kız sanayi mekteplerinde öğrencilere Kur'an-ı Kerim, dini bilgiler, Osmanlıca, coğrafya, tarih, tabiat, gibi dersler yanında, el işleri, müzik, beyaz işleri, ipek işleri, biçki dikiş, yemek pişirme gibi ilerideki mesleklerine ve toplumsal rollerine yönelik dersler de verilmekteydi. (Ergin 1977: 686-696)

Türk kadını yüksek öğrenime ilk defa 1914'te Darülfünun'da verilen derslerle başlar. El işleri, tabiat, sağlık, pedagoji, yabancı dil, beden terbiyesi, piyanı gibi derslerle birlikte kadın haklarının öğretilmesi, bu konuda büyük bir mesafe kazanıldığını gösterir. (Ergin. 1977: 1444) Darülfünun'da kızlarla erkeklerin

aynı sınıfta derslere girebilmesi için 1921 yılının beklenmesi gerekiyordu. 1921-22 öğretim yılında Hukuk, bir yıl sonra da Tıp Fakültesi'ne kız öğrenci alınır.

Meşrutiyet yıllarında kadın eğitime, kadın hukukuna eğilen ve kadınları her bakımdan yüceltmeye çalışan Jöntürk'lere kadınlar da yakınlık duymuş, onları desteklemişlerdir. Türk Ocağı'nda kadınlarla erkekler birlikte konferans dinlemiş, kadınlar konferanslar vermişlerdir.

Millî duygularla yetişen bu kadınlar Millî Mücadele ve Cumhuriyet yıllarında büyük hizmetlerde bulunurlar. Bunlar arasında, Sultanahmet mitinginde "Davamızı ilan ediyorum: Bu davamız Türkiye'nin hak ve istiklâlidir!" diyen Halide Edip'ten başka Şükûfe Nihal, Nakiye Hanım, Asker Saime lakaplı Saime Hanım, Halide Nusret sayılabilir. Günümüz yazarlarından Emine Işın da Cumhuriyet Türküsü adlı romanında, Cumhuriyet öncesinde Türk Ocağı'nda yapılan kadınlı erkekli toplantılara yer verir.

II. Meşrutiyet'i takip eden yıllarda kadınlarla ilgili hukuki meselelerde de önemli merhaleler kat edildiği bilinmektedir. Bu gelişmenin eğitim sayesinde kadının sosyal hayattaki yerinin iyileşmesi sonucunda elde edildiği söylenebilir.

Bu dönemde öncelikle Osmanlı'yı kurtarmak davası etrafında teşekkül eden İslamcılık, Türkçülük, Batıcılık akımları pek çok konuya olduğu gibi kadın ve kadın eğitimi konusuna da farklı bakmaktaydı.

İslamcılar, kadını İslâmî değerlere göre eğitmek, sosyal hayatta, özellikle ailede iyi bir yere oturtmak gerektiğini savunurlar. Kadınların çarşafsız sokağa çıkmalarını istemezken, kendi mallarını istedikleri gibi tasarruf edebileceklerini, idadî seviyesine kadar tahsil görebileceklerini, hatta kendi cemiyetlerine giderek konferans verebileceklerini söylerler.

Mehmet Akif Ersoy, Safahat'ta toplum meselelerine yer verirken yapılan yeniliklerin kadının iffetini yitirmesine sebep olacağı endişesi taşır.

"Demiş olsaydı eğer: (Kızlara mektep lazım

Şu kadar vermelişin) Kahrolayım kaçmazdım." (Ersoy 1975: 167) der.

Akif, kızların eğitilmesine taraftar iken, onların Avrupa'ya tahsil için gönderilmesine karşıdır. Kadınların horlanmasına, zulüm görmesine karşı çıkan

Meşrutiyet yıllarında kadın eğitime, kadın hukukuna eğilen ve kadınları her bakımdan yüceltmeye çalışan Jöntürk'lere kadınlar da yakınlık duymuş, onları desteklemişlerdir. Türk Ocağı'nda kadınlarla erkekler birlikte konferans dinlemiş, kadınlar konferanslar vermişlerdir.

şair, birden fazla kadınla evlenme, boşanma gibi kadınları mağdur eden konuların da yanlış anlaşıldığı kanaatindedir. Akif, hemen bütün eserlerinde İslamiyet'in yanlış anlaşılmasından, her seviyede insanın İslamiyet'i kendi çıkarı yönünde başkalaştırmasından şikâyetçidir. Kadın konusunda da böyle insanlardan aynı sebeple rahatsız olur, onları şiddetle uyarır:

Müslümanlıkta şeriat bunu emretmiş imiş:

Hem alır, hem boşarmış; ne kadar sade iş!

Karı tatlıki için bak ne diyor Peygamber:

“Bir talâk oldu mu dünyada, semâlar titrer!”

İki evlense ne varmış... Bu yenir herze midir?

Vakıa bazen olur, dörde kadar evlenilir...

Karı dövmüş, boşamış... “Emr-i ilâhi” ne denir!

Bunların hepsi emin ol ki cehalettedir. (Ersoy 1975: 128)

İslamcılar kadınların evleri dışında çalışmalarına da karşıdırlar. Yenilikler karşısında geleneksel Türk ailesinin temel özelliklerinin kaybolacağı endişesini taşırlar.

Batıcıların önemli kalemlerinden biri olan Abdullah Cevdet, vatanın en büyük velinimetini sayıldığı için kadınların erkekler tarafından saygı ve hürmet görmeleri gerektiğini belirtir. Tek kadınla evliliğe taraftar olan Abdullah Cevdet, kadınların istedikleri gibi giyinebileceklerini söylerken, Avrupa medenî kanununun da kabul edilmesini ister.

Bu dönemde çeşitli dergilerde kadın konusu ciddi bir mesele olarak ele alınmıştır. Baha Tevfik, Celal Nuri Türk kadınları hakkında eserler çıkarmışlar, Ziya Gökalp eski Türklerdeki kadın hayatını incelemiş ve bunları Abdullah Cevdet ve Tunalı Hilmi fikir bakımından desteklemiştir. (İnan 1975: 94)

Bu dönemde Batıcı görüşü benimseyen Tevfik Fikret, pek çok şiirinde kızların okutulması gerektiğini söyler. Onun şu mısraları vecize haline gelmiştir.

Elbet değil basibi, mezellet kadınların

Elbet sefil olursa kadın, alçalır beşer. (Tevfik Fikret 1962: 30)

Önceki dönemlerde olduğu gibi, Meşrutiyet yıllarında da bütün görüşler, çocukların ilk eğiticisi kadının çok iyi eğitilmesi gerektiği düşüncesinde birleşirler. Batıcı görüşe mensup düşünürler kadının eğitilip sosyal hayata katılmasını savunurken yaşanan durumun İslâmiyet'ten değil, İslâmiyet'in yanlış anlaşılmasından kaynaklandığı görüşündedirler. (Rıza Tevfik, Ahmet Cevat, Celal Nuri) Batıcılar da tek kadınla evliliği savunurlar, örtünme konusunu da kadının sosyal hayattaki rolü açısından bakarlar. “Kadının eğitimi temin edildikçe örtünmeye lüzum yoktur.” düşüncesindedirler. Abdullah Cevdet'in “Hem Kur'an'ı aç, hem kadınları aç.” (Kurnaz 1997: 98) sözü bu dönemde büyük tartışmalara sebep olmuştur.

Meşrutiyet sonrasında, siyasi ve sosyal hayatımıza etkileri fazla olan Türkçülüğün pek çok konuda olduğu gibi aile hayatına da ait de programı vardır. Türkçüler, kadının aile hayatında, sosyal hayatta, hatta ekonomik hayatta yüksek bir mevkiye gelmesini arzu ederken, Türk Ocağı'nda yapılan toplantılar, konferanslar ve konserlerle kadını yüksek değerler etrafında sosyal hayatın içine almak istemişlerdir.

Türkçülük akımının önemli isimlerinden Ziya Gökalp, Türkçülüğün programı mahiyetindeki Türkçülüğün Esasları isimli eserinde, Türk kadınının İran, Arap ve Bizans tesirinden kurtarılmasının ancak eski Türk medeniyetine gidilerek mümkün olduğunu söyler. Gökalp, kadının eskiden siyasi, hukuki, askeri bütün işlerde eşinin yanından olduğunu, eski Türklerin hem demokrat, hem de feminist olduklarını belirtir. (Tansel 1989: 158-164) Bununla da kalmayarak, "İstikbaldeki Türk ahlakının esasları da millet, vatan, meslek ve aile mefkûreleriyle beraber, demokrasi ve feminizm olmalıdır." der.

Türkiye'de kadın konusunda ilk ciddi tahlillerinde Ziya Gökalp, asrî bir devlet olmanın önemli şartları arasında, kadın ve erkeğin nikâhta, boşanmada, mirasta, meslekî ve siyasi haklarda eşit olmasını da sayar. Ona göre kadınlarla ilgili üç alanda sorun vardır. "a) Kadınların toplumsal hayatta, özellikle ekonomik hayata ve serbest mesleklere katılması sorunu; b) Erkek ve kadına sağlanan eğitim fırsatlarında eşitliğin sağlanması sorunu; c) Evlenme, boşanma ve miras hukukunda kadınlara eşitlik sağlayacak adalet reformları sorunu." (Erişirgil 1984: 145-dipnot)

Ziya Gökalp, iktidarda bulunan İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin 1917 kongresinde bu üç konudaki reformları da içeren görüşlerini anlatır. (Erişirgil 1984: 156-171) Hükûmet de bu görüşler doğrultusunda 1917 yılında Aile Hukuku Kararnamesi'ni çıkarır. (Erişirgil 1984: 168-dipnot)

Gökalp'in bu tebliğde ileri sürdüğü düşüncelerin büyük bir kısmı Cumhuriyet döneminde, Cumhuriyet'in ilkeleri olarak şekillenecek ve uygulamaya konulacaktır.

Ziya Gökalp kadın ve kadının eğitimi konusunu işlediği birçok şiirinde de irfanın kadının en büyük hakkı olduğunu, kadının çalışarak fikrinin yükseleceğini anlatır.

"Cemiyetin üç rüknü var, birincisi aile;

Bu diyanet yuvasını kuran sensin, kadındır.

Medeniyet bayrağını sensin alan ilk ele,

Altun harflerle yazılacak ona senin adıdır..." (Tansel 1989, 107)

Ziya Gökalp, 1917 yılında yazdığı Meslek Kadını isimli şiirinde de kadının kocasına muhtaç olmaması, kocası ölürse muhtaç duruma düşmemesi için mutlaka bir meslek sahibi olması gerektiğini söyler. Vatanın yükselmesi kadının irfan sahibi olmasına bağlıdır.

Kadının mesleki olmaktır kârı,

Çıkmasın o sakın, bundan dışarı...

Kadın çalışmazsa fikri yükselmez,

Tabii o zaman size denk gelmez;...

Kadın yükselmezse alçalır vatan,

Samimi olamaz onsuz irfan;... (Tansel 1989, s. 114-115)

Mektepli Hanım Kızların Marşı isimli şiirde de kızların mekteplerde ilim irfan sahibi olacağını anlatırken, yuvasına, eşine şefkatle bağlı kadın rolünü de ihmal etmemiştir. Bu şiir Türk kadınının kahramanlığını da anlatır.

...

Biz de olduk çete, asker;

Biz de girdik ateşe:

Bizden de var alim, şair:

Her meslekte çalışanlar;

Fakat, bize cennet evdir.

Ona feda bütün şanlar... (Tansel 1989: 294)

Birçok düşünür gibi Ziya Gökalp da Türk kadınının olumsuz durumunun sebebinin İslamiyet, dolayısıyla Kuran olmadığını söyler, hatayı onun hükümlerini yanlış anlayıp, yanlış uygulayanlarda bulur. (Tansel 99)

Birçok yazısında kadın hakları, evlenme, boşanma gibi konularda görüşlerini anlatan Ahmet Hikmet Müftüoğlu. "Edebiyatın da valide şefkatine, hemşire rikkatine ihtiyacı var." der. Ona göre, kadınların okutulup edebi eser vermesinin sağlanması gerekir. (Kurnaz 1997: ...)

Meşrutiyet döneminde, daha önce eğitim alarak kültür seviyesi yükselen, böylece benliklerinin farkına varan kadın, artık kendi haklarını da savunur hâle gelmiştir.

Cumhuriyetten önceki dönemde Türkçülerin faaliyet gösterdiği en önemli kuruluş Türk Ocağı'dır. "Türk Ocağı'nın en çok üzerinde durduğu konulardan biri de kadının toplumda temsil edilme meselesidir. Bu onların hem çağdaşlaşma anlayışından, hem de eski Türk kültürüne dayanmalarından geliyordu. Türkçülük, kadını sosyal ve iktisadi hayata çekmeye çalışırken, aynı zamanda anne olarak onu milliyetçi nesillerin yetiştirilmesinde önemli bir unsur olarak kabul eder." (Kurnaz 1997: 109)

II. Meşrutiyet dönemi kadın faaliyetleri açısından da önemlidir. Kadınların haklarını savunmak, eğitimini sağlamak, savaştaki askerlerin giyecek ihtiyaçlarını karşılamak amacıyla çok çeşitli kadın dernekleri kurulmuştur.

Bunlar arasında "Millî geleneklere bağlı kalarak Türk kadınının bilgi ve kültürünü arttırmak amacıyla kurulan Teali-i Nisvan Cemiyeti" en önemlilerindedir. Halide Edip, 1909'da Teali-i Nisvan Cemiyeti'ni kurarak Türk kadınının yüceltilmesi, sosyal durumunun gelişmesi için çalışmalar yapar. Halide Edip kadınların eğitim verilmeden haklarından yararlanamayacağı görüşündedir. Yeni Turan, Seviye Talip, Handan gibi romanlarında da kadın hakkındaki görüşlerini anlatır.

1908'den Cumhuriyet'e kadar çeşitli gayelerle kurulmuş 21 kadın cemiyetinin varlığı bilinmektedir. Bu dönem sadece cemiyet faaliyetleri değil, kadınlara yönelik basın faaliyetleri açısından da oldukça hareketlidir. Bizzat kadınlar tarafından çıkarılan kadın dergilerinin yanında erkekler tarafından çıkarılanlar da vardır. Sayılan 22'ye varan kadın dergi ve gazeteleri arasında erkekler için çıkarılan

Erkekler Dünyası isimli dergi dikkati çeker. Bu, kadınlığın kıymetini bilen, ilim ve fen yüceliğini takdir eden Osmanlı gençleri yetiştirmek amacıyla çıkan dergidir.

Meşrutiyet sonrası yıllar, Türk kadınlığının birçok ilkleri yaşadığı bir dönemdir. Türk kadını Bedra Osman Hanım'ın telefon şirketine memure olarak girmesiyle ilk defa memurluğa başlar.

Eğitim alanında Halide Edip, Nakiye Hanım, Nezihe Muhittin Hanım'lar müfettiş olarak atanır. Türk kadını Afife, bu dönemde, Jale takma adıyla sahneye çıkar.

Meşrutiyet döneminde kadın işçi sayısı da, sosyal gelişmeler ve savaşların toplumda yarattığı sıkıntılar sebebiyle artmıştır. “ Ebe ve öğretmen kadınlar yanında, özellikle I. Dünya Savaşı sırasında, bazı resmi dairelerde ve en çok postane ve maliyede erkeklerden boşalan yerlerin kadın memurlarla doldurulduğunu görüyoruz. Aynı şekilde kadınların erkeklerin yerine çalışmak üzere fabrikalara girerek, özellikle gıda ve dokuma iş kollarında toplandıkları 1913-1915 Osmanlı sanayi istatistiklerinde görülür.” (Arıkan 1994: 324) Kadınların, konserve imalatından, tütün, halı, matbaacılık, hatta kereste imalatına kadar çok çeşitli alanlarda çalıştığı görülür. İş bulma konusunda kadınlar yalnız değildir. İslam Kadınları Çalıştırma Cemiyeti gibi kuruluşlar kadınlara bu konuda yardımcı olmuştur.

I.Dünya Savaşı'ndan yenik çıkan Osmanlı Devleti, Mondros Mütakeresi ile de işgallere uğramıştır. Mustafa Kemal Paşa'nın Anadolu'ya geçmesiyle başlayan Millî Mücadelenin kazanılmasında Türk kadınının payı büyüktür.

Tanzimat'la başlayıp Meşrutiyet'le devam eden süreçte eğitim, dernek ve basın tecrübesi kazanan kadınlarımız, Meşrutiyet yıllarında kendi hakları yönünde mücadele verirken Millî Mücadele yıllarında Halide Edip, Asker Saime, Kara Fatma, Gördesli Makbule, Binbaşı Ayşe, Nezahat Hanım'lar gibi cephede; yine Halide Edip, Faika Hakkı, Şükûfe Nihal, Müfide Ferit, Nakiye Hanım, Münevver Saime Hanım'lar gibi cephe gerisinde bu büyük mücadeleye katılmışlardır.

1877-78 Osmanlı Rus Savaşı'nda Erzurum'da Nene Hatun'un Azziye Tabyası'na kadar gelen düşmana elindeki baltasıyla hücumu, millî mücadeleye kadınlarımızın gönüllü katılmaları yolunu açacak tesir uyandırmıştır. Bu mücadelede pek çok kadını gazi yahut şehit olmuşlardır.

Millî Mücadele için İstanbul, İzmir, Denizli, Kastamonu, Giresun, Zonguldak, Edremit'te yapılan mitinglerde hanımlar da konuşmuşlardır. Özellikle İstanbul mitinglerinde Halide Edip, Nakiye Hanım'ın Türk milletinin mücadele azmi ve kararlılığını dile getiren heyecanlı konuşmaları büyük yankı uyandırmıştır.

Millî Mücadele dönemi aydın kadınlarımızın yönettiği kadın hareketleri bakımından da önemlidir. Bu dönemde Türk kadınlarının ilk toplu hareketi Erzurum'da meydana gelir. 29 Ocak 1919'da Murat Paşa Cami'inde toplanan hanımlara İnas Mektebi Müdiresi Faika Hakkı Hanım tarafından bir nutuk verilir, işgal protesto edilir.

1877-78 Osmanlı
Rus Savaşı'nda
Erzurum'da Nene
Hatun'un Azziye
Tabyası'na
kadar gelen
düşmana elindeki
baltasıyla
hücumu, millî
mücadeleye
kadınlarımızın
gönüllü
katılmaları yolunu
açacak tesir
uyandırmıştır.

Halide Edip'in 23 Mayıs 1919 Cuma günü Sultanahmet Mitinginde söylediği "Davamızı ilan ediyorum, bu davamız da Türkiye'nin hak ve istiklâlidir!"; İkinci Sultanahmet Mitinginde Şükûfe Nihal'in "Aziz vatan, beşiğimiz sendin, mezarımız yine sen olacaksın!"; 13 Ocak 1920 Sultanahmet Meydanı'nda yapılan başka bir mitingde Nakiye Hanım'ın "Efendiler, size memleketin bir kadını sıfatıyla hitap ediyorum. Hayatından ziyade sevdiği evladını vatan sevgisine feda eden kadınlarımızın can ile sevdiği İstanbul için canını feda edeceğine elbette inanırsınız!" sözleri büyük heyecan uyandırır. (İnan 1975: 104-120)

Türk kadını, sadece miting meydanlarında değil, gazete ve dergilerdeki yazılarıyla da Türk milletinin vatan topraklarını düşmana vermeyeceğini ilan ederken milleti top yekûn mücadeleye de davet etmiştir. Hatta Müfide Ferit'in 7 Şubat 1921'de Hâkimiyet-i Milliye gazetesinde yayınlanan "Gazi Antep" adlı yazısı üzerine Antep'e "Gazilik" unvanının verilmesi de

manidardır. (Kaplan 460-462)

Dikkate alınması gereken bir konu da bu hanımların eğitim durumlarıdır. "Mitinglerde konuşan hanımların çoğu, öğretmen veya İnas Dârüülfünunu'nda okuyan öğrencilerdir. Bu da Meşrutiyet döneminde açılan kız okullarının milliyetçi, aydın bir kadın potansiyeli hazırladığını gösterir. (Kurnaz 1997:156)

Anadolu Kadınlar Müdafaa-i Vatan Cemiyeti, Müdafaa-i Hukuk Kadınlar Şubesi gibi teşekküller İstanbul'daki Osmanlı idaresinin sadrazamlık ve çeşitli nezaretlerine, itilaf devletleri temsilcilerine, yabancı devlet başkanlarına, hatta Amerika senatosuna telgraflar çekerek, Türk halkının kadınıyla erkeğiyle bu vatani kurtarmaya azmettiğini, işgal altında bir toprakta şerefsiz yaşamayacaklarını bildirir.

Millî mücadelenin zor şartlar altında vatanın kurtuluşuna büyük hizmetleri olan kadınlarımız, Cumhuriyet döneminde inkıpların yerleşmesinde büyük yararlılıklar göstermişlerdir.

Cumhuriyet Dönemi:

Cumhuriyet sonrası Türkiye'de kadın ve kadının eğitimi, daha detaylı ve uzun bir araştırmanın konusu olacak niteliktedir. Böyle bir çalışma kadınların sosyo-kültürel çevreleri, aldıkları formal ve informal eğitimleri, meslekleri, taşıdıkları çeşitli statü sıfatları, sorunları açısından bilhassa istatistiksel bilgilere ihtiyaç duyar.

Bu kısımda bazı hukuksal gelişmeler ve bunların da sonuçları olabilecek tespitlere yer verilir.

Türk kadınının sosyal hayattaki yeri ve eğitimine büyük önem veren Atatürk, kadınlarımız için asıl “muzaffer olunması lazım gelen saha(nın) nur ile irfan ile fazilet-i hakikiye ile tezeyyün ve tecehüz etmek” olduğunu söyler. Atatürk, 1923’te “Daha endişesiz ve korkusuzca, daha dürüst olarak yürüyeceğimiz yol vardır. Büyük Türk kadınının ilmî, ahlakî, sosyal, ekonomik hayatta erkeğin ortağı, arkadaşı, yardımcısı ve koruyucusu yapmak yoludur.” (İnan 1975: 139) diyerek Cumhuriyet’in kurumlarını ve kanunlarını oluştururken kadınlara ilgili problemlere öncelik vereceğini müjdelemektedir.

Yine aynı yıl yaptığı başka bir konuşmada da, milletimizin kuvvetli bir millet olmaya karar verdiğini, kadınlarımızın da âlim ve teknik bilgi sahibi olacaklarını, erkeklerin geçtiği bütün tahsil derecelerinden geçeceklerini söyler. (Doğramacı.1989: 146)

Atatürk’ün “Dünyada hiçbir milletin kadını Ben Anadolu kadınından daha fazla çalıştı. Milletimi halâsa ve zafere götürmekte Anadolu kadını kadar hizmet gösterdim diyemez.” sözü bu büyük vazife için bir mükâfat kabul edilmelidir. Atatürk, siyasi ve sosyal hakların kadınlar tarafından kullanılmasının insanlığın mutluluğu ve onuru açısından önemli olduğu düşüncesindedir. (Doğramacı 1989: 98)

Cumhuriyetin ilkelerinin yerleşmesi yolunda kurulan ilk dernek Nezihe Muhittin Hanım’ın kurucusu olduğu Türk Kadınlar Birliği’dir. (1946)

Nezihe Muhittin Hanım ve adı daha önce zikredilen hanımların hepsi özel dersler ve mekteplerde gördükleri eğitim, eğitimleri yönünde elde ettikleri meslek ve diğer faaliyetlerin kazandırdığı tecrübelerle kadınlığımızın sosyal rolünün farkına varmasını sağlamış, bir milletin kurtuluşuna, hiçbir milletin kadınına nasip olmayan o büyük hizmeti yapmışlardır.

Böylece kadınlarımız, sadece çocuk doğuran, onları besleyen, kocalarına hizmetle yükümlü varlıklar olmadıklarını, bir insan ve Türk milletinin şerefli bir ferdi olarak geleneksel rollerinin yanında iyi insan yetiştirmek, haklarını bilmek ve korumak, bilhassa bir milletin kurtuluşunu hazırlamak, kurtuluş yolunda erkeğiyle cephede, cephe gerisinde kurtuluşa hizmet etmek gibi büyük görevler yüklenmişlerdir.

Dünyada hiçbir milletin kadını Ben Anadolu kadınından daha fazla çalıştı. Milletimi halâsa ve zafere götürmekte Anadolu kadını kadar hizmet gösterdim diyemez.

Cumhuriyet'in eğitim alanında ilk büyük adımı 1924'te kabul edilen Tevhid-i Tedrisat Kanunu'dur. Bu kanunla çağdaş eğitimin temelleri atılırken 1927 yılında bütün ortaokullarda, kızların her yerde öğrenimlerine devam edebilmeleri için karma eğitimden geçilir.

1923-1935 yıllarında okullardaki kadın öğretmen ile okuyan kız öğrenci erkeklere oranla az iken, 1955'lere doğru aradaki fark azalır. İlkokulda farkın az olmasına rağmen lise ve üniversitede fark kızların aleyhine olmak üzere açılır. 1960'tan itibaren eğitim faaliyetlerinin de kalkınma planlarına dâhil edilmesi, bazı alanlarda kız öğrenci kontenjanları her alanda mesleki eğitim alan kız öğrencilerin sayısını arttırmıştır. Böylece başta öğretmenlik ve tıp olmak üzere eczacılık, mühendislik, hatta pilotluk alanlarında eğitim almış meslek sahibi kadınların sayısı gittikçe artar.

Hukuk alanında ise kadını erkekle her bakımdan eşit yapmaya yönelik düzenlemeler yapılır. 17 Şubat 1926' da kabul edilen Türk Medeni Kanunu ile (daha önce kanun ve kararnamelerle engellenmiş olmasına rağmen uygulanmayan) erkeğin çok eşliliği ve tek taraflı boşanmasına ilişkin düzenlemeler kaldırılır, kadınlara boşanma hakkı, velayet hakkı, malları üzerinde tasarruf hakkı tanınır. 1930'da da Umumi Hıfzısıhha Kanunu ile de kadın ve çocuklar koruma altına alınır.

Siyasi alanda 1917 Aile Hukuku Kararnamesi'yle başlayan, 1921 Teşkilat-ı Esasiye, 1924 Tevhid-i Tedrisat Kanunu, 1926 Medeni Kanun; 1930 Türk kadınına belediye meclislerine seçme ve seçilme hakkı, 1933 muhtar ve köy ihtiyar heyeti azalığına seçilme ve seçme hakkı ve nihayet 5 Aralık 1934 gün ve 2599 sayılı kanunun 10. maddesiyle 22 yaşını bitiren kadın erkek her Türk'e milletvekili seçme; 11. maddesi ile de kadın erkek her Türk'e milletvekili seçilme hakkının tanınmasıyla on yedi yıl gibi kısa bir sürede kadınlarımız sosyal ve siyasal alanda geniş haklara kavuşmuşlardır. (www.die.gov.tr-2000)

Bunların sonucu olarak kadınlar siyasi hayatta daha fazla görölmeye başlamış, 8 Şubat 1935 genel seçimlerinde 17 kadın milletvekili olarak ilk kez Türkiye Büyük Millet Meclisi'ne girmiştir. İlk belediye başkanının seçilmesi için de 1950 yılının beklenmesi gerekmiştir. (Doğramacı 1989: 98-99)

"Köklü inkılaplarla örgün eğitimde kızlara tanınan hakların sürekli gelişmesine" (Doğramacı 1989: 92) rağmen eğitim seviyeleri ve sayıları bakımından erkeklerden daha aşağı kalmıştır.

1930-40 yıllarında eğitimi modernleştirme gayretleri arasında kız teknik okullarının sayıları artırılmıştır. Bir sayı vermek gerekirse 1938-39 öğretim yılında 11 erkek teknik öğretim okuluna karşılık 13 kız öğretim okulu eğitime açık bulunmuştur. (Doğramacı 1989)

Günümüzde bile ilköğretimden başlayarak Yüksek öğretime kadar bütün kurumlarda kız öğrencilerin sayısı, erkeklere nispetle azdır. İlkokuldan yüksek öğretime, lisansüstü öğretime gidildikçe fark kadınlar aleyhine daha da artar.

Daha 1922'de Atatürk, kadınlarımızın erkeklerle aynı öğretim derecelerinden geçerek yetiştirilmesine önem verilmesini ister. Çünkü Atatürk milletin kaynağı ve toplum hayatının esası kabul ettiği kadının çok yüksek olması gerektiğine, kadının en büyük vazifesinin analık, ilk terbiye verilen yerin de ana kucağı olduğuna inanır: (Göksel 1993: 157) "Anaların bugünkü evlatlarına vereceği terbiye eski devirlerdeki gibi basit değildir. Bugünün anaları için evsaf-ı lâzimeyi haiz evlat yetiştirmek, evlatlarını bugünkü hayat için faal bir uzuv haline koymak, pek çok yüksek evsafın hâmili olmağa mütevakıftır. Binaenaleyh kadınlarımız hatta erkeklerden daha çok münevver, daha çok feyizli, daha çok bilgili olmağa mecburdurlar. Eğer hakikaten milletin anası olmak istiyorlarsa böyle olmalıdırlar." (Koçer 1975: 108)

Cumhuriyetin ilk yıllarından günümüze her kademedeki okullarda kız öğrencilerin sayısı binlerden milyonlara, kadın öğretmen sayısı 1200'lerden on binlere ulaşmış, çeşitli mesleklerde iş sahibi kadınların sayısı da milyonlarla ifade edilmektedir. Kadınlar ilk kez 1897'de işçi, 1913'te memur, 1914'te de tüccar ve esnaf olarak çalışmaya başlamış olmasına rağmen çalışma hayatı 1936'da yürürlüğe giren iş kanunuyla düzenlenir ve güvence altına alınır. Çalışma hayatı, iş güvencesi ve sigortalılık hakkında yapılan çeşitli düzenlemeler 22 Aralık 1966 yılında "1951 tarihli 100 sayılı ILO" sözleşmesinin onaylanmasıyla uluslararası güvencelere kavuşturulmuştur. (www.die.gov.tr)

1950'li yıllarda sanayileşme ile birlikte köyden şehre göçün de hız kazanmasına rağmen kadın iş gücü sanayide kendisine fazla yer bulamamıştır. 1980'e geldiğinde ise oran ancak % 12,3'e yükselir. Tarım ise kadın için temel istihdam kaynağı olmaya devam etmektedir. 1970'li, 1980'li yıllardaki ekonomik çalkantılar sanayi ve hizmet sektöründeki istihdamı etkilememekle birlikte tarımdaki istihdam kente göçlerle azalmıştır. Ancak yine de kırsal alanda kadının işgücüne katılma oranı hala yüksektir. (www.kybele.anadolu.edu.tr-2013)

Ancak çalışan kadınların bir çoğunluğunun tarımda, yani kendi toprağında veya köy ve kasabalarda toprak sahiplerinin hizmetinde ırgat; ev hizmetlerinde hizmetçi, hasta veya çocuk bakıcısı olarak çeşitli güvencelerden yoksun, sigortasız çalışmakta, emeklerinin karşılığı olan ücreti de alamamaktadır.

Kadınların iş hayatına katılmaları, iş hayatındaki konumu daha çok eğitim durumlarına bağlı olmasına rağmen bu katılım aynı oranda sağlanamamaktadır. Eğitim- istihdam bağlantısına baktığımızda eğitim seviyesi yükseldikçe, kadınların iş gücüne katılım oranının arttığı görülür.

Okuryazar olmayanların % 16,9'u, lise altı eğitimlilerin % 21,8'i, lise ve dengi meslek lisesi mezunlarının % 30,4'ü, yüksek okul ve fakülte mezunlarının % 69,7'u istihdam edilmektedir. (TÜİK 2005)

Katılımı düzenleyecek unsurlardan biri de kanun ve kararlardır. 2001'de yürürlüğe giren Yeni Türk Medeni Kanunu, 2003'te yürürlüğe giren Yeni İş Kanunu, 2004'te değiştirilen Anayasanın 10. ve 90. Maddeleri ve AB Müktesebatına Uyum

programı kadın aleyhine işleyen hüküm ve uygulamaları büyük ölçüde ortadan kaldırdığı halde kadınların işgücüne katılımı 1990'da % 35.7 iken 2004'te %25.4'e düşmüştür. (www.ksgm.gov.tr-2006)

"Yine 2004 verilerine göre; kente göre (% 18,3) kırsal alanda daha çok kadın işgücüne katılıyor (% 36.7) gibi görünse de kırdaki 100 kadından 89'u tarım kesiminde ve bunların % 81,9'u herhangi bir ücret almaksızın ücretsiz aile işçisi olarak kayıt dışı çalışmaktadır.

Türkiye geneline baktığımızda da istihdama katılan kadınların % 58.5'i tarım sektöründe, % 12.9'u sanayi sektöründe, % 28,6'sı ise hizmetler sektöründe çalışmaktadır.

İşteki durumları açısından bakıldığında 100 kadından sadece 13'ü kendi hesabına ve işveren konumunda çalışmaktan, 38'i herhangi bir ücret ya da yevmiye karşılığında çalışmakta ve 49'u ücretsiz aile işçisi olarak çalışma yaşamında yer almaktadır. (www.ksgm.gov.tr-2006)

Tekstil başta olmak üzere sanatkârlık, imalat ve tamirat işleri, biçki dikiş, Türkiye'de kadınların erkeklere nazaran daha başarılı olduğu alanlardır. Hatta kadınlarımız, konu ile ilgili eğitim ve deneyimleriyle kadın giyiminde Türk zevkini dünyaya tanıtmaya fırsatını da elde etmiştir.

Teknik eleman ve serbest meslek dallarında öğretim gören nitelikli kadınlarımızın sayısı hızla artmaktadır. Bu alanda tıp ve tıpla ilgili mesleklerdeki artış büyüktür.

Fizik, kimya; edebiyat, müzik, artistik işler ve eğlence ile ilgili mesleklerde de eğitimli kadınlarımızın sayısı oldukça fazladır. Yüksek öğrenimde, öğretmenlik ve tıptan sonra kadınlarımıza açılan ilk sahalardan biri olan hukukta da kadın avukat ve hâkimlerin oranı gittikçe yükselmektedir.

Yüksek öğretim kurumlarında araştırma görevlisi, yardımcı doçent, doçent, profesör unvanını taşıyan kadınlarımızın sayısı her geçen gün artmakta, bu kurumlarda sayıları çok az da olsa dekanlık, rektörlük gibi üst görevlere getirilmektedir.

Bugün ülkemizde üniversitelerde öğretim elemanı kadın oranı % 36 olup, toplam profesörler içinde kadın oranı % 25'e ulaşmıştır. Mimarların % 31'i, doktor ve operatörlerin % 29'u, avukatların ise % 26'sı kadındır. (www.ksgm.gov.tr-2006)

Yazı ve fikir hayatımıza hizmet eden kadınlarımızın ve eserlerinin sayısı da artış göstermektedir.

Türk kadınının yüksek öğrenim kapasitesiyle beraber her alanda çalışan kadınların oranının artmasına karşılık TBMM'de temsil gücü 1935'ten günümüze azalarak gelmiştir.

1980 sonrasında Türkiye'deki Feminist hareketler erkeklerle tam eşitlik ve kadın özgürlüğü etrafında gelişme gösterir. Bu anlayışa göre kadının ekonomik özgürlüğünü eline alıp, kocasına dayanarak değil, kendi ayakları üzerinde yere

sağlam basmasını öğrenmesinin zamanı artık geçmektedir. Ekonomik özgürlüğün arkasından söz ve hareket özgürlüğü gelir Böylece kadın kendi hayatını belirleme noktasında güç kazanacaktır.

Bu görüş, kadını güç kazanma, otorite olma bakımlarından erkekle çatışma haline getirme gibi bir tehlikeyi taşımaktadır. Kadının yanında olarak “Evlenmeye sadece bir sahiplenme; kıskançlık ve bencillik veya mülk edinme, ferdi iradeyi sınırlayan bir kurum” (Erkal 1984: 96) gözüyle bakması, 1980 sonrası feminist hareketlerin taşıdığı bir başka tehlikedir.

Elbette ki kadınının genel tablosu bu değildir. Bu tablonun arkasında milyonlarca kadın gerek yeterli eğitimi alamamaları, gerek imkân azlığı, gerek diğer olumsuz şartlar sebebiyle layık olmadığı bir hayat yaşamakta, hâlâ insan yerine konulmanın mücadelesini vermektedir. Kadınların, Atatürk’ün de önem verdiği iki alanda, analık ve ekonomik alanda problemlerinin giderilmesi, insanlarımızın daha güvenli olmasını, bu da hayatımızın yükselmesini sağlayacaktır.

Bir milletin ayakta durabilmesi, milletlerarası platformda iyi bir yere sahip olması, içerde dengeleri sağlam kurulmuş, aydın fertlerden meydana gelen aile yapısına sahip olması ile mümkün olacaktır.

Kaynaklar

- AKYÜZ, H. (2002), Kutadgu Bulug’de Sosyo-xpedagojik ve Siyasal Söylem. Erzurum: Eser Ofset,
- ARIKAN G. (1994), Tanzimat’ın 150. Yıldönümü Uluslararası Sempozyumu, Ankara: Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- BANARLI, N.S. (1976), Resimli Türk Edebiyatı Tarihi Cilt I, İstanbul: MEB Yayınları.
- CEBECİ, D. (1993), Tanzimat ve Türk Ailesi, Ötügen Yayınları, İstanbul
- CELMAN, H.Y. (1990) Ziya Gökalp’ın Eğitim Sosyolojisi, Ankara: MEB Yayınları.
- DOĞRAMACI, E. (1989), Türkiye’de Kadının Dünyası ve Bugünü, İstanbul: Türkiye İş Bankası Yayınları,
- EBÜLGAZİ Bahadır Han. (Şecere-i Terekime) Hazırlayan Muharrem Ergin, Türklerin Soy Kütüğü, Tercüman 1001 Temel Eser
- ERGİN, O. (1977), Türk Maarif Tarihi, C.1-5, İstanbul: Eser Matbaası.
- ERKAL, M. (1998), İstanbul: Sosyoloji Der Yayınları.
- ERKAL, M. (1984), Sosyal Meselelerimiz ve Sosyal Değişme, Ankara: Mayaş Yayınları.
- ERSOY, M.A.(1975), Safahat, İstanbul: İnkılap ve Aka Kitabevi,
- GÖKSEL, B. (1993), Çağlar Boyunca Türk Kadını ve Atatürk, Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları, 906.
- İBNİ Batuta. (1971), İbn Batuta Seyahatnamesinden Seçmeler, Hazırlayan İsmet Parmaksızoğlu, İstanbul: MEB Yayınları.
- İNAN, A. A (1975), Tarih boyunca Türk Kadınının Hak ve Görevleri, İstanbul: MEB Yayınları,
- KAPLAN. M. İnci Enginün (1992), Devrin Yazarlarının Kalemile Millî Mücadele ve Gazi Mustafa Kemal, Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları,
- KLAVİYO, (1975), Timur Devrinde Semerkand’a Seyahat, Hazırlayan Öb R. Doğrul, İstanbul: Nakışlar Yayınevi.
- KOÇER. H. (1975), Eğitim Sorunlarımız Üzerine İncelemeler ve Düşünceler, Ankara: Türk Eğitim Tarihi Araştırmaları Yay., s. 61.
- KURNAZ, Ş. (1997), Cumhuriyet Öncesinde Türk Kadını.(1839-1923) İstanbul: MEB Yay. Düşünce Eserleri Dizisi.
- MONTAGU, LADY (1998), Hazırlayan Dursun Gürlek, İstanbul: Timaş Yayınları.

- Mustafa Sabri Efendi.(?) Kadınla İlgili Görüşüm, Çeviren Mustafa Yılmaz, Konya: Esra Yayınları.
- OKAY, O. (1991), Batı Medeniyeti Karşısında Ahmet Mithat Efendi, İstanbul: MEB Yayınları, s. 168.
- ÖGEL, B. (1971), Türk Mitolojisi, 1000 Temel Eser Serisi Ankara: MEB Devlet Yayınları, No. 51.
- ÖGEL, B. (1971), Türk Mitolojisi I-II, 1000 Temel Eser, İstanbul: MEB Yayınları.
- ÖGEL, B.(1971), Türk Kültürü Gelişme Çağları, İstanbul: MEB Yayınları.
- SEVİNÇ, N. (1987), Eski Türklerde Kadın ve Aile, İstanbul: Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı Yayınları.
- ŞEMSETTİN Sâmi, (1996), Kadınlar, Hazırlayan İsmail Doğan, Ankara: Gündoğan Yayınları.
- ŞEMSETTİN Sâmi, (1996), Kadınlar Haz. İsmail Doğan. Ankara: Gündoğan Yayınları.
- ŞEŞEN, R. (1995), İbn Fazlân Seyahatnamesi, İstanbul: Bedir Yayınevi.
- TANSEL, F.A (1989), Ziya Gökalp Külliyyatı I Şiirler ve Halk Masalları, Ankara: Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- FİKRET, Tevfik Rubâb-ı Şikeşte
- FİKRET, Tevfik (1962), Rubâb-ı Şikeşte, İstanbul: İnkılâp ve Aka Kitabevi.
- TURAN, O. (1969), Türk Cihan Hakimiyeti Mefkûresi Tarihi, Nakışlar Yayınevi
- TÜRKDOĞAN, O, (1996), Türk Tarihinin Sosyolojisi, İstanbul: Turan Yayınları.
- www.die.gov.tr
- www.kybele.anadolu.edu.tr-2013
- www.ksgm.gov.tr-2006
- www.turkcebilgi.com
- www.turkcebilgi.com
- GÖKALP, Ziya (1976), Türk Medeniyeti Tarihi, Hazırlayan İsmail Kara, Kültür Bakanlığı Yayınları.
- GÖKALP, Ziya (1976), Türkçülüğün Esasları, Hazırlayan Mehmet Kaplan, Kültür Bakanlığı Yayınları.